Kurban İbadetinin Modernite, Kurumsallaşma ve Sekülerleşme Ekseninde Sosyo-Psikolojik Dönüşümü

1. Giriş: Dinin Kökenleri, Kurban Ritüelinin Antropolojisi ve Modernitenin Meydan Okuması

Bilinen ilk insan topluluklarından günümüze kadar uzanan uzun tarihsel, kültürel ve teolojik süreç içerisinde kurban ritüeli, insanlık tarihinin en kadim, en karmaşık ve en derinlikli inanç eylemlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Dinler tarihi ve antropoloji disiplinleri açısından bakıldığında, din olgusunun kurucu unsurlarından biri olarak kabul edilen kurban, kimi zaman kozmosun devamlılığını ve evrensel dengeyi sağlama, kimi zaman aşkın ve ilahi bir varlığa fani dünyanın taleplerini iletme, kimi zaman da gazap yüklü tanrıları hoşnut etme gayesiyle icra edilmiştir. Ünlü sosyolog Émile Durkheim'ın din kuramına göre, inanan bireyler ile aşkın varlıklar arasında iletişim kurabilmek ancak psikolojik vasıtalar, dualar ve somut takdimeler (kurbanlar) aracılığıyla mümkündür; dolayısıyla kefaret ayinleri ve kurbanlar var olduğu sürece aktif bir dinin varlığından, kutsal ile profan (seküler) olanın ayrımından söz edilebilir. İnsanlık tarihindeki bu köklü geçmişi, Tevrat'ın Tekvin bölümünde anlatılan Hz. Âdem'in oğulları Habil ve Kabil'in sunularından başlayarak, İbrahimi dinlerin merkezine yerleşmiş ontolojik bir eylem olma özelliğini taşır.

Tarihsel gelişim çizgisine bakıldığında, kurban ibadetinin sosyolojik bağlamı, coğrafi yayılımı ve uygulanış biçimi, içinde bulunduğu çağın üretim ilişkileri, toplumsal yapısı, siyasi otoriteleri ve zihniyet dünyası ile doğrudan etkileşim halinde sürekli bir dönüşüm geçirmiştir. Nitekim Ortadoğu'nun kadim inanç sistemlerinden biri olan Yahudilik örneğinde görüldüğü üzere, erken dönemde atalar (Hz. İbrahim, İshak, Yakup) tarafından aktif ve coşkulu bir biçimde uygulanan kurban ibadeti, tarihsel süreçte yaşanan devasa siyasi ve dini dönüşümlerle birlikte mahiyet değiştirmiştir. Julius Wellhausen gibi düşünürlerin öncülüğünü yaptığı "Belgesel Hipotez" verilerine göre, Kral Yoşiya'nın dini reformlarıyla kurbanın yalnızca Süleyman Mabedi'nde icra edilmesinin zorunlu kılınması (merkezileşme) ve nihayetinde Roma İmparatorluğu'nun Mabed'i yıkmasıyla birlikte, Yahudilikte kurban ritüeli neredeyse tamamen durmuş ve modern dönemde icra edilmeyen, terk edilmiş bir ritüele dönüşmüştür. Bu tarihsel tecrübe, bir ritüelin mekânsal kısıtlamalar ve kurumsal/merkezi otoritelerin müdahaleleriyle nasıl yavaş yavaş ortadan kalkabileceğine dair çarpıcı bir emsal teşkil etmektedir.

İslamiyet çerçevesinde kurban eylemi ise, sözlükte "yaklaşmak", "Allah'a yakınlaşmaya vesile olan şey" anlamlarına gelen, dini bir terim olarak ibadet maksadıyla belirli şartları taşıyan hayvanı, Kurban Bayramı günlerinde usulüne uygun olarak kesmeyi ifade eden temel bir eylemdir. İslam ibadetler fıkhında

kurban, yalnızca ilahi emirleri yerine getirmek, kullara ihsan edilen rızık nimetlerine şükretmek ve takva alameti göstermek gayesiyle emredilmiştir. Fıkhi tartışmalar bağlamında Hanefi mezhebinde "vacip", diğer mezheplerde ise kuvvetli bir "sünnet" olarak değerlendirilen bu eylem, aynı zamanda İslam'ın en önemli şeâirinden (sembollerinden) biri olarak ittifakla kabul edilmektedir. Geleneksel İslam toplumlarında kurban, mal ile yapılan bir ibadet olmasının yanı sıra, tüm topluluğun, komşuların, çocukların ve akrabaların iştirak ettiği devasa bir sosyal bütünleşme mekanizması olarak işlemiştir.
Ancak Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan modernleşme dalgaları, radikal kentleşme, sekülerleşme ve tüketim kültürünün küresel tahakkümü, kurban ibadetini yalnızca fıkhî bir eylem olmaktan çıkarıp, çok boyutlu sosyolojik ve psikolojik krizlerin, adaptasyon süreçlerinin ve devasa kurumsal dönüşümlerin merkezine yerleştirmiştir. Özellikle kırsal hayattan metropollere göç ile birlikte mekânsal aidiyetlerin yitirilmesi ve kapitalist üretim/tüketim biçimlerinin gündelik hayatın her hücresine sızması, kurban ritüelinin fiziksel görünürlüğünü, bedensel icra şeklini ve birey üzerindeki ruhsal sarsıcılığını kökten değiştirmiştir. Günümüzde kurban ibadetinin; vakıf, dernek ve sivil toplum kuruluşları (STK) eliyle "vekâlet" kurumu üzerinden devasa organizasyonlara havale edilmesi (ibadetin kurumsallaşması ve modern bir iş terimi olan "taşeronlaşmaya" uğraması), bu eylemin kamusal alandaki görünürlüğünü giderek yok etmektedir.
Bu araştırma raporu, kurban ritüelinin geçirdiği bu çok katmanlı dönüşümü, disiplinlerarası bir perspektifle, derinlemesine analiz etmektedir. Görünürlüğün kaybı, hayvanın modern zihinde bir "kaybolan gönderge"ye (absent referent) dönüşmesi, kanın, şiddetin ve ölümün şok edici metafizik gerçekliğinden kaçış ile ibadetin küresel ve rasyonel bir hayırseverlik (charity) organizasyonuna indirgenmesi gibi temalar, sosyoloji, psikoloji, dinler tarihi ve felsefe bağlamında irdelenecektir.

2. Mekânsal Kriz, Şehirleşme ve Biyopolitikanın Kurban Pratiğine Müdahalesi

Kurban ibadetinin geleneksel icra biçimi, tarihsel süreçte büyük ölçüde tarım ve hayvancılıkla iç içe geçmiş, doğanın ritimlerine hakim kırsal veya yarı-kırsal toplum yapısına dayanmaktaydı. Bu geleneksel yapıda kurbanlık hayvanın aylar öncesinden alınarak yetiştirilmesi, beslenmesi, hatta kınalanarak aile fertleri tarafından duygusal bir bağ kurulması ve nihayetinde kesim anı, hanenin ve mahallenin organik, yaşayan bir parçası olarak tecrübe edilmekteydi. Ancak Türkiye'de ve İslam coğrafyasının geri kalanında yaşanan hızlı kentleşme ve devasa metropollerin inşası, insanın doğa, toprak ve doğrudan hayvanla olan yaşamsal temasını kesintiye uğratmıştır.

2.1. Metropollerin Rasyonel Alanlarında İbadetin Mekânsal Sıkışması

Şehirleşme kültürü ve dikey mimarinin (apartmanlaşma, kapalı konut siteleri) egemenliği ile paralel olarak kurban ibadetinin dini hükümlere, çevre sağlığına ve modern kent estetiğine uygun olarak yerine getirilmesinde ciddi zaman ve mekân sıkıntıları baş göstermiştir. Onlarca katlı apartman dairelerine ve yalıtılmış site konseptlerine hapsolmuş modern kentli birey için, devasa bir büyükbaş veya

küçükbaş hayvanın barındırılması, sevk edilmesi, muhafaza edilmesi ve Kurban Bayramı sabahı usulüne uygun şekilde kesilmesi içinden çıkılmaz bir lojistik krize dönüşmüştür. Kentsel mekânların darlığı ve fiziksel izolasyon, bireyleri ibadetin ifası için kendi bireysel çabalarından vazgeçerek dışarıdan profesyonel çözümler aramaya itmiştir. Kurban, artık mahallelinin ortaklaşa üstlendiği bir eylem olmaktan çıkıp, profesyonel mezbahaların ve organizasyon şirketlerinin hizmet sunum alanına terk edilmiştir.

2.2. Hijyen Söylemi, Biyopolitika ve Mezbaha Kültürünün Doğuşu

Modern devletin, merkezi otoritenin ve rasyonel belediyecilik anlayışının kaçınılmaz bir gereği olarak halk sağlığı ve gıda güvenliği (hijyen) söylemleri, kurban kesim sürecini tarih boyunca görülmemiş bir şekilde sıkı bir denetim ve disiplin altına almıştır. Türkiye örneğinde Kurban Bayramı süresince (yaklaşık üç günlük bir zaman dilimi içinde) 2,5 milyona yakın büyükbaş ve küçükbaş hayvanın kesilmesi, muazzam bir biyo-lojistik operasyon anlamına gelmektedir. Bu dönem öncesinde özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük metropollere kırsaldan yoğun bir hayvan sevkiyatı yapılmakta, bu yoğunluk kesim öncesi ve sonrası veteriner hekim muayenelerini, kanın, iç organların ve atıkların bertaraf edilmesini ve etin parçalanmasını zorunlu bir uzmanlık alanı ve halk sağlığı meselesi haline getirmektedir.
Geleneksel dönemde sokak aralarında, ev bahçelerinde veya köy meydanlarında icra edilen, kanın toprağa aktığı ve tüm topluluğun katılımına açık olan kesim eylemi, modern dönemde steril, fayans kaplı, kapalı ve merkezi "mezbahalara" veya belediyelerin özel olarak kurduğu, endüstriyel vinçlerin kullanıldığı kesim çadırlarına hapsedilmiştir. Hayvanın kesimi sırasında hijyen kurallarına azami uyulması, hayvana iyi davranılması, eziyet edilmemesi ve 8-10 saat dinlendirilmesi gerektiği yönündeki bilimsel ve fıkhî uyarılar son derece haklı ve rasyonel bir temele dayansa da , bu süreç sosyolojik bağlamda ritüelin organik ve toplumsal coşkusunu, son derece mekanik ve bürokratik bir endüstriyel işleme dönüştürmektedir.
Bu durum, Fransız düşünür Michel Foucault'nun literatüre kazandırdığı "biyopolitika" kavramıyla tam bir uyum içindedir. Modern devlet, nüfusun sağlığını korumak adına bedenleri, canlılığı ve ölümü kendi rasyonel aygıtlarıyla yönetir. Kanın ve ölümün metropol sokaklarından tamamen arındırılması, görünmez kılınması ve özel tecrit alanlarına (mezbahalara) sürülmesi, ibadetin devlet eliyle rasyonelleşmesinin ve fiziksel olarak sterilize edilmesinin bir sonucudur. Birey, kurban edeceği hayvanla fiziksel ve manevi bir bağ kurmak, ölümün ve kanın şok edici doğasıyla yüzleşmek yerine, eline tutuşturulan bir numara sırasıyla plastik poşetler içinde "karkas et" bekleyen modern bir müşteriye dönüşmekte; kurban ibadeti ise metafizik ağırlığı olan bir ayinden ziyade, profesyonel bir et işleme ve lojistik operasyonuna indirgenmektedir.

3. İbadetin Hukuki ve Oparasyonel Olarak Taşeronlaşması: Vekâletle Kurban Endüstrisi

Kentsel yaşamın dayattığı fiziksel imkânsızlıkların, hijyen baskılarının ve bireysel meşguliyetlerin ötesinde, iletişim, bankacılık, internet ve ulaşım teknolojilerindeki devrim niteliğindeki gelişim, kurban ibadetini yerel ve bedensel bir eylem olmaktan

çıkarıp devasa bir küresel ağın parçası haline getirmiştir. Bu muazzam dönüşümün mimarları ve uygulayıcıları; devletin resmi aygıtları olan Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), Avrupa'daki Türk diasporasının ihtiyaçlarına yanıt veren Avrupa Türk İslam Birliği veya Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) ile Sadece İnsan, Yetim Vakfı, Vuslat, İsmailağa gibi çok sayıda sivil toplum kuruluşu (STK) ve dernektir.

3.1. Kurumsallaşmanın Fıkhî ve Teolojik Mimarisinin Kurulması

Bu denli büyük bir kurumsal organizasyonun dini bir ibadet alanında meşruiyet kazanabilmesi, doğrudan İslam fıkhının (hukukunun) sunduğu esneklikler üzerine inşa edilmiştir. İslam fıkhında kurban, hac ve zekât gibi bizzat bedenle değil, mal ile yapılan (veya mali yönü ağır basan) bir ibadettir. Temel fıkıh kaidelerine göre mal ile yapılan ibadetlerde başkasına "vekâlet" vermek, yani eylemin ifasını bir başkasına devretmek caizdir. Sünni İslam'ın dört büyük mezhebi olan Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî ekolleri, vekâlet yoluyla kurban kesimini genel bir mutabakatla geçerli ve caiz görmektedir.
Kurumlar eliyle kurban organizasyonlarında dikkate alınan detaylı fıkhî regülasyonlar, sistemin bir işleyiş prosedürü gibi çalışmasını sağlar. Örneğin kurban kesim vakti, bayram namazı kılınan yerlerde namaz kılındıktan sonra başlar; Hanefi mezhebine göre bayramın 3. günü akşamına kadar, Şafii mezhebine göre ise bayramın 4. günü gün batana kadar devam eder. Küçükbaş bir hayvana yalnızca bir kişi niyet edebilirken, büyükbaş bir hayvana yedi kişiye kadar ortak olunabilmesi gibi kurallar , derneklerin dijital sistemlerinde "hisse" satışı şeklinde algoritmik bir işleme dönüşmüştür.
Vekâletin verilme usulü, bu modernleşmenin en çarpıcı aşamasıdır. Fıkhî olarak kurban kesimi için vekâlet, akit meclisinde yüz yüze sözlü olarak verilebileceği gibi, yazılı olarak, telefonla, e-posta aracılığıyla veya dijital platformlar (internet bankacılığı) üzerinden de verilebilmektedir. Dahası, bir vakıf veya derneğin banka hesabına kurban bedeli olarak sadece para gönderilmesi ("açıklama" dahi yapılmadan yatırılması), İslam hukukundaki "delalet yoluyla vekâlet" (zımni rıza) kuralı gereğince geçerli kabul edilmektedir. Bu fıkhî kolaylık ve altyapı, modern çağda devasa bir "Kurban Endüstrisi"nin veya "İyilik Endüstrisi"nin doğmasına zemin hazırlamıştır.

3.2. Küreselleşen Kurban ve İbadetin "Outsourcing" (Dış Kaynak) Edilmesi

Bireyin kendi kurbanını bizzat kesmesi veya kesilirken en azından başında bulunması, teolojik olarak en faziletli yöntem kabul edilir. Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma'ya söylediği "Kalk ve kurbanına şahit ol, çünkü ondan akan ilk damla ile senin tüm günahların bağışlanır" şeklindeki ünlü rivayet , kurban ritüelinin bizzat fiziksel olarak tecrübe edilmesine yönelik en güçlü dini telkindir. Peygamberin eşi Hz. Aişe'ye yönelik "Ya Aişe, bir kurban da sen kes. Kesemiyorsan başında bulun" şeklindeki uyarısı da bu bedensel şahitliğin önemini vurgular. Ancak günümüzde bu fiziksel temas ve şahitlik neredeyse tamamen ortadan kalkmaktadır.
İbadetin ifası için üçüncü şahıslara, uluslararası vakıflara ve derneklere yetki devredilmesi süreci, modern sosyolojik literatürde ve kapitalist iş dünyasında yaygın

olarak kullanılan "outsourcing" (taşeronlaştırma / dış kaynak kullanımı) süreciyle ontolojik ve yapısal olarak birebir aynı mekanizmadır. Nasıl ki modern çok uluslu şirketler, ana faaliyet alanları dışındaki lojistik, insan kaynakları veya çağrı merkezi süreçlerini verimlilik, hız ve maliyet avantajı adına profesyonel dış kurumlara devrediyorsa ; modern inanan birey de "kurban ibadetinin zahmetli operasyonel süreçlerini" (doğru hayvanı bulma, pazar yeri pazarlığı, kasap tutma, kesme, yüzme, paylara ayırma, temizlik ve yoksul tespiti yaparak et dağıtma) STK'lara, devlet vakıflarına ve derneklere devretmektedir.

Bu durum, ibadetin ifasında ciddi bir "bürokratikleşme" ve sosyolojinin kurucu isimlerinden Max Weber'in işaret ettiği türden bir radikal "rasyonelleşme" yaratmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı gibi kurumların veya Yetim Vakfı gibi STK'ların önceden sahadaki yoksul ülkeleri belirlemesi, profesyonel görevli ekipleri oluşturması, hayvanların alımını ihale usulüyle yapması ve sürecin sonunda bağışçılara akıllı telefonlar üzerinden SMS veya WhatsApp yoluyla "Kurbanınız kesilmiştir" mesajı ve kesim videosu iletmesi , manevi ve kadim bir eylemin, modern rasyonel iş ilkeleriyle, hesap verebilirlik (accountability) ve şeffaflık (transparency) konseptleriyle nasıl hibritleştiğini göstermektedir.

Avrupa'da yaşayan Türk diasporası için durum daha da dramatiktir. Avrupa ülkelerinin katı hayvan hakları ve kesim yasaları, İslami usullere (şoksuz kesim) getirdiği kısıtlamalar nedeniyle, diaspora Müslümanları kurban ibadetlerini fiziki olarak bulundukları ülkelerde yerine getirmekte büyük zorluk çekmektedir. Bu engeli aşmak ve ibadetin devamlılığını sağlamak adına İsviçre Türk Diyanet Vakfı, DİTİB gibi kuruluşlar, vekâlet yoluyla toplanan kurban fonlarını Türkiye'ye, Afrika'ya veya Asya'ya aktararak devasa bir sınır ötesi finans ve ibadet köprüsü kurmuşlardır. DİB'in resmi verilerine göre henüz 2010 yılında yurt dışında 30.123 olan vekâletle kurban kesimi, 2021 yılında 77 ülkede 339 ayrı bölgeye ulaşan devasa rakamlara sıçramıştır. Benzer şekilde salt bir STK olan Sadece İnsan Derneği, tek bir bayram sezonunda dünyanın dört bir yanında 127 bin kişiye kurban ulaştırdığını beyan etmektedir.

Bu "outsourcing" süreci, bireyin ibadet sorumluluğunu tek bir tuşla (EFT/Havale) ve saniyeler içinde yerine getirmesinin yarattığı inanılmaz bir pratiklik ve vicdani rahatlama sağlarken, aynı zamanda ibadetin zorlayıcı, bireyi terbiye edici meşakkatinden inananı tamamen izole etmektedir. Kurban ibadeti, dijital bir işlem hızında, pürüzsüzce tüketilmekte ve ritüelin sahip olduğu o karmaşık psikolojik derinlik ciddi şekilde sekteye uğramaktadır.

Değişken / Parametre	Geleneksel Bizzat Kurban Kesimi (Ritüel)	Kurumsal / Vekâletle Kurban Kesimi (Outsourcing)
Mekânsal Konum ve Yayılım	Tamamen Yerel (Hane bahçesi, sokak, mahalle, köy)	Küresel ve Soyut (Afrika, Asya, Göçmen Kampları, Savaş Bölgeleri)
Fiziksel ve Duygusal Temas	Çok Yüksek (Hayvanı yetiştirme, besleme, kana doğrudan şahitlik)	Hiç Yok (Sanal arayüz, banka dekontu, SMS veya video kaydı ile bilgi)
Zaman ve Emek Harcaması	Yüksek ve Yıpratıcı (Pazar arayışı, nakliye, kesim stresi, pay etme ve dağıtım)	Çok Düşük ve Pürüzsüz (Dakikalar süren EFT/Havale işlemi)
Sosyal Boyut ve Dayanışma	Yüz Yüze ve Doğrudan (Komşuya et ikramı, birebir insan ilişkisi, akraba	Soyut ve Dolaylı (Tanınmayan, yüzü görülmeyen "Ümmet"

Değişken / Parametre	Geleneksel Bizzat Kurban Kesimi (Ritüel)	Kurumsal / Vekâletle Kurban Kesimi (Outsourcing)
	buluşması)	bireyine kurumlar aracılığıyla destek)
Bürokratik ve Hukuki Yapı	Şifai ve Geleneksel Rıza	Kurumsal Vekaletname, Organizasyonel Şeffaflık, İş Modeli Rasyonelliği

4. Kaybolan Gönderge Olarak Kurban: Görünürlüğün Yitimi ve Yabancılaşma

Kurban ibadetinin profesyonel kurumlara devredilmesi (vekâlet sistemi) veya şehirlerin dış çeperlerindeki devasa steril mezbahalara hapsedilmesi, hayvanın varlığının, kanın aktığı anın ve "ölüm" gerçekliğinin modern insanın gözünden tamamen uzaklaşmasına, yani ritüelin görsel bir iptaline neden olmuştur. Siyaset felsefecisi Giorgio Agamben ve edebiyat kuramcısı Terry Eagleton gibi düşünürlerin analizlerinde işaret edildiği üzere, modernite, hayatın kutsallığı ilkesi etrafında şekillenmiş olan "kurban ideolojisini" ve antik ritüeli zihninden tamamen silemese de, onu marjinalize etmenin, yalıtmanın ve gündelik hayatın göz önünden uzaklaştırmanın yollarını sürekli olarak aramaktadır.

4.1. "Kaybolan Gönderge" (Absent Referent) Kavramının Teolojik Uyarlaması

Kurbanlık hayvanın kanlı, canlı bir varlık olmaktan çıkıp bir et yığınına, bir tüketim nesnesine veya bir derneğe yapılan dijital bağış makbuzuna indirgenmesi süreci, yazar Carol J. Adams'ın geliştirdiği ufuk açıcı "Kaybolan Gönderge" (Absent Referent) teorisi üzerinden çok net bir biçimde açıklanabilir. Adams, feminist teori, et tüketimi ve toplumsal tahakküm biçimleri (ataerkillik) arasındaki ilişkiyi incelerken, hayvanın mezbahadan insanların sofrasına gelene kadar geçirdiği süreçte "canlı, nefes alan tikel bir varlık olmaktan çıkıp, genel, soyut bir kavrama (ete/besine) dönüşmesini" kaybolan gönderge olarak tanımlamıştır. Tıpkı ataerkil sistemde kadın bedeninin nesneleştirilmesi gibi, hayvan da sisteme girdiği andan itibaren bireyselliğini ve canlılığını yitirerek yok edilmektedir.
Kurban ibadetinin kurumsallaşması bağlamında hayvan (yani asıl referans noktası/gönderge), kelimenin tam anlamıyla "kaybolmaktadır". Vekâlet yoluyla kurban kestiren birey, kurban eyleminin şiddetine, kanına veya ölüm anına bizzat katılmaz; ortada birey açısından can alan bir eylem veya kan akıtma (cinayet/kurban) tecrübesi yaşanmamaktadır. Hayvan, birey için artık Diyanet'in veya bir STK'nın dijital bağış ekranında seçilen ve kredi kartıyla ödenen bir "hisse"den (küçükbaş hayvanın tamamı veya büyükbaş hayvanın yedi hisseden biri) ibarettir. Modern tüketici, dindar dahi olsa, kurban edilen hayvanın bir "can" olduğu gerçeği ile ontolojik bağını koparmakta, böylece hayvan salt bir "kavram", bir finansal bedel haline gelmektedir. Bir zamanlar "canın yerine can (bedel) verilmesi" felsefesine dayanan, İbrahim ve İsmail kıssasının merkezinde duran kurban eylemi, modern Müslüman bireyin zihninde bir bankacılık veya e-ticaret işlemine dönüşerek o ürpertici metafizik ağırlığını kaybetmektedir.

4.2. Ölümün Yabancılaşması, Vegan İtirazlar ve Seküler Baskı

Modern insan, yaşam alanlarını doğadan yalıtmış ve ölümün kaçınılmaz gerçekliğinden hızla uzaklaşmıştır. Süpermarket raflarında, strafor tabaklar içinde ve şeffaf streç filmlere sarılmış olarak gördüğü kırmızı etin, bir zamanlar nefes alan, acı çeken bir canlı olduğu gerçeğiyle yüzleşmek modern ruh hali için tahammül edilemez bir durumdur. Bu durum, Karl Marx'ın ünlü "yabancılaşma" kavramı üzerinden okunduğunda, modern bireyin sadece kendi ürettiği nesneye ve emeğine değil, aynı zamanda kendi biyolojik doğasına, beslenme zincirindeki ontolojik yerine ve evrensel ölüm gerçeğine de (dünyadan yabancılaşma) ne denli yabancılaştığını gösterir.
Bu yabancılaşma hissi ve kanın/ölümün görünürlüğünün yitimi, aynı zamanda modern seküler ahlakın ve hayvan hakları hareketlerinin yükselişiyle de senkronize bir biçimde ilerlemektedir. Son yıllarda sayıları giderek artan vegan ve vejetaryen hareketler, Kurban Bayramı ibadetine kökten tezat bir duruş sergileyerek hayvanların beslenme veya dini gerekçelerle kesilmesini "yaşam hakkı sömürüsü" ve "cinayet" olarak tanımlamakta, et tüketimine ahlaki ve felsefi olarak şiddetle karşı çıkmaktadır. Toplumdaki bu sekülerleşme eğilimleri ve "türcülük" karşıtı hayvan hakları söyleminin entelektüel çevrelerdeki yükselişi , kurban eylemini yerine getiren modern kentli Müslüman üzerinde ister istemez yoğun bir psikolojik baskı unsuru (suçluluk duygusu veya vesvese) oluşturmaktadır. Birey, bu modern seküler ahlakın yarattığı kınanma korkusu ve kendi içsel sıkılganlığından (kan görme tahammülsüzlüğünden) kaçış yolu olarak da, kurbanını hiç tanımadığı uzak coğrafyalarda, görünmez bir şekilde kesen uluslararası vakıflara yönelmektedir.

5. İbadetin Psikolojik ve Metafizik Temellerindeki Kırılma

Kurban eyleminin gözden ıraklaştırılması, rasyonel hijyenik kurallarla sınırlandırılması ve taşeronlaştırılması, ibadetin inanan bireyin bilinçdışında ve ruhsal yapısında yaratması hedeflenen psikolojik tesirleri temelden sarsmıştır. İlahiyatçı ve psikolog Prof. Dr. Ali Murat Daryal'ın "Kurban Kesmenin Psikolojik ve Metafizik Temelleri" adlı son derece ufuk açıcı çalışmasında altını çizdiği üzere, modern çağda Müslümanlar genel ibadetlerin psikolojisi ve sosyolojisi konusunda güçlü, moderniteyle hesaplaşabilen felsefi temeller inşa edememişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, kurban eylemi gibi Batı merkezli, rasyonel veya Hıristiyan kökenli seküler eleştiriler karşısında "vahşet" suçlamasıyla karşı karşıya kaldığında, İslam dünyası psikolojik bir savunma mevzisine çekilmiş, bir tür "suçluluk psikolojisi" içine hapsolmuştur. Birey, ibadetin görünürlüğünü saklayarak ve eylemi başkalarına devrederek, "Ben nasıl olsa paramı vakfa veriyorum, yoksullar et yiyor, ibadetim de ifa ediliyor" diyerek eylemin kendisinden asıl beklediği o sarsıcı ruhsal tekâmülden (arınmadan) mahrum kalmaktadır.

5.1. Ölüm Korkusu, Kan ve Walter Burkert'in Trajedi Kuramı

Kurban ritüeli ve dinin kökeni konusunda antropolog Walter Burkert'ın geliştirdiği

çarpıcı teori, ibadetin neden fıtrat gereği şok edici, kanlı ve sarsıcı bir fiziksel eylem olması gerektiğini açıklar. Burkert, dinin kaynağını araştırırken, insanın dini yaşamının en derin köklerinde kurban ritüelinin yattığını; dinin bizzat tanrıya kurban sunumu sırasındaki duygusal durum, ölüm korkusu ve öldürme eyleminin dehşeti ile ayrılmaz bir bağa sahip olduğunu savunur.
Burkert'ın psiko-antropolojik yaklaşımına göre kurban kesim anında insan zihni, içgüdüsel "yaşama duyulan evrensel saygı" ile ilahi olanın sarsılmaz talebi olan "öldürme emri" arasında son derece amansız ve travmatik bir gidiş-geliş (çatışma) tecrübe eder. Öldürmenin korkusu ve kan akıtmanın yarattığı histerik telaş, yaşam ve ölümün bu çift yönlü veçhesinde insan varlığının en derin köklerine temas eder. Kesim anındaki o şiddetli, kanlı ve sarsıcı tecrübe, insanoğlunun içindeki yıkıcı şiddet dürtüsünün evcilleştirilmesi ve ilahi bir emre mutlak boyun eğişin getirdiği bir tür katarsis (arınma) anı sağlar. İnsanlar, afetlerden, kıtlıktan ve tanrıların gazabından emin olmak için bu kanlı eylemi gerçekleştirirler. Ortak şok, hayvanın ölüm anı ve "ortak suç" duygusu, ilkel topluluktan modern cemaate kadar grubu birbirine kenetleyen, kozmik bir bağ oluşturur.
Kutsal metinlerdeki Yahudi ve İslami kurban anlatılarının merkezinde yer alan Hz. İbrahim ve Hz. İshak (İslam geleneğinde genellikle İsmail) kıssasında da asıl vurgulanan nokta; bu eylemin korkunç zorluğu, trajedisi ve bir babanın bu trajedi karşısındaki koşulsuz, sarsılmaz teslimiyetidir. Babanın biricik evladını, yani dünyada en sevdiği ve üzerine titrediği varlığı Allah için feda etmeye kalkışması , kurbanın basit bir "et dağıtma" veya "mali ibadet" olmaktan ziyade, insanın dünyevi bağlarını kopardığı varoluşsal bir teslimiyet anı olduğunu ispatlar.

5.2. Şiddetin Terbiyesi ve Modern Sıkılganlığın (Kaçışın) Analizi

Vekâletle kurban kesiminin modern metropollerde yaygınlaşmasının en büyük psikolojik yansıması, bireyin bilinçli veya bilinçdışı bir biçimde bu "şok, ölüm ve trajedi" anından kaçışıdır. Modern Müslüman, Allah rızası için bile olsa sıcak bir canın alınması gerektiği gerçeğiyle, o hırıltıyla ve akan kanla yüzleşmek istememekte; "Kurban kesmekten tiksinen, 'verdim falanca yardım kuruluşuna, ben elimi kana bulamayacağım' diyen" konfor alanına hapsolmuş yeni bir dindar prototipi ortaya çıkmaktadır. Bir ilahiyatçı ve sosyolog gözlemiyle değerlendirildiğinde bu durum, "gayrimüslim korkusunun Müslümanlara sirayeti" veya aşırı sterilize edilmiş modern seküler duyarlılığın, kadim ibadetin ruhunu hadım etmesi olarak eleştirilmektedir. Kişinin, kurban edilecek hayvanla hiçbir duygusal bağ kurmaması, onu bir pazar yerinde incelememesi, aylar öncesinden alıp kendi eliyle beslememesi, anadolu geleneğindeki gibi kınalamaması ve nihayetinde onun can verişine kendi gözleriyle tanıklık etmemesi, kurban eyleminin insan doğasındaki şiddeti terbiye eden metafizik yönünü tamamen yok eder. Yapılan bazı sosyolojik gözlemlere ve alan araştırmalarına göre; hayvanla kurulan duygusal bağ ve akabinde bizzat yaşanan kurban kesim tecrübesi, bireyde ciddi bir merhamet ve empati eğitimi yaratmakta; kurban ibadetinin geleneksel anlamda aktif uygulandığı köylerde ve topluluklarda kan davalarının, insanlar arası şiddet eylemlerinin azaldığı dahi iddia edilmektedir. Zira kurban edilen o canlı, bireyin bizzat kendi içindeki hayvansal dürtülerin, egoizmin, kontrolsüz şiddet meylinin ve dünyaya ölümüne bağlılığının kurban edilmesini sembolize eder. Vekâlet vererek ibadeti EFT tuşuna indirgeyen kişi, bu psikolojik sağılma, sarsılma ve içsel terbiyeden tamamen muaf kalmaktadır.

6. Sosyo-Kültürel Dayanışmadaki Dönüşüm: Yerelden Küresele Sosyal Sermaye

Kurban ibadetinin icrasındaki değişim, yalnızca bireysel psikolojiyi ve fıkhî mekanizmaları değil, geniş çaplı makro sosyolojik yapıları, toplumsal "sosyal sermaye" ağlarını ve bizatihi "bayram" kavramının toplumsal algısını da dönüştürmüştür.

6.1. Mahalle İmecesi ve Yüz Yüze Temastan Soyut "Ümmet" Kardeşliğine Geçiş

Geleneksel kurban eylemi, yılın en yoğun sosyal etkileşim anlarından biridir. Bayram dönemlerinde aynı sokağın, mahallenin veya köy halkının bir araya gelmesi, yardımlaşma (imece usulü kesim ve yüzme faaliyetleri), etlerin adaletli bir şekilde pay edilmesi, akraba ve özellikle yakın komşulara dağıtılması, komşular arasındaki sevgi, kardeşlik ve aidiyet bağlarını muazzam derecede kuvvetlendiren, sosyologların "sosyal sermaye" olarak tanımladığı güven ağlarını üreten devasa bir organizasyondur. Özellikle Türkiye'deki Alevi-Bektaşi inancına mensup spesifik topluluklarda (örneğin Abdallar veya Sinemilli Alevilerinde) kurban ritüeli; çok daha mistik bir düzlemde yaşanır. Kanın kutsallığının evlere sürülerek taşınması, sosyal birliğin inşası ve toplumsal işlevin sürdürülmesinde kurban eşsiz bir birleştirici ritüeldir.
Ancak günümüzde uluslararası vakıflar ve STK'lar üzerinden yürütülen "kurban kampanyaları", bu yerel ve doğrudan komşuluk ağlarından ziyade, yüzü görülmeyen "küresel, soyut bir din (ümmet) kardeşliği" formuna geçiş yapmıştır. Kentleşmenin getirdiği sınıf ayrışması nedeniyle yalıtılmış güvenlikli sitelerde yaşayan bireyin, kendi sokağında et verecek "yoksul komşu" bulması neredeyse imkânsızlaşmıştır. Bu nedenle birey, kendi yakın çevresini gözetmek yerine, Afrika'daki, Asya'daki mülteci kamplarındaki veya savaşla boğuşan bölgelerdeki (örneğin Gazze veya Ukrayna) hiç tanımadığı bir yoksula, dernek aracılığıyla yardım elini uzatmaktadır. Bu devasa sosyolojik değişim, empatinin ve yardımseverliğin coğrafi sınırlarını evrensel ve sınırlar ötesi bir boyuta taşırken , paradoksal bir şekilde bireyin kendi fiziksel yakın çevresine ve yaşadığı ülkenin gerçekliğine yabancılaşmasına yol açabilmektedir. Eleştirel bir yaklaşımla, kendi ülkesindeki, mahallesindeki yoksula ulaşmak ve onunla "yüz yüze" gelmenin getireceği ahlaki sorumluluktan kaçarak, "kurbanın fakir ülkelerde ve daha ucuza kesilmesi" eğilimi , ibadetin o derin sosyolojik temas hedefini, kapitalist bir "maliyet-fayda" rasyonalitesine (en az parayla en fazla sevap veya hisse alma güdüsüne) kurban etmektedir. Psikiyatrist Prof. Dr. Nevzat Tarhan'ın dikkat çektiği "sosyal çürüme", "karakter sorunları" ve modern çağda "dijital etkileşimlerin yol açtığı duygusal küntleşme" tam da bu fiziksel temassızlığın, akraba/komşu bağlarının kopmasının ve sosyalleşmenin soyutlaşmasının bir eseridir. Ritüellerin kaybı, çocukların bayram coşkusundan ve paylaşma terbiyesinden mahrum yetişmesine, karakter inşasının eksik kalmasına yol açmaktadır.

7. Kutsal Zamanın Sekülerleşmesi ve Tüketim Kültürü: İbadetten "Tatil" Konseptine Geçiş

Modernite, kentleşme ve sekülerleşme eğilimlerinin kurban olgusu ve Kurban Bayramı üzerindeki en görünür ve belki de en yıkıcı etkilerinden biri, zamanın kutsallığının (sacred time) yitirilmesi ve bayramın seküler bir "tatil" (vacation/holiday) konseptine tamamen entegre edilmesidir.
Tarım ve erken sanayi toplumlarında bayram, ritüelin icra edildiği, akrabaların mutlak surette ziyaret edildiği ve dini hassasiyetlerin zirveye çıktığı yoğun bir manevi mesai iken, günümüz kapitalist düzeninin bir dişlisi olan ücretli çalışanlar (plaza çalışanları, beyaz yakalılar ve işçiler) için resmi izin günleri, dinlenme, kaçış ve "turizm" anlamına gelmektedir. Modern medyada ve popüler kültürde sıklıkla tekrarlanan "Nerede o eski bayramlar" şeklindeki nostaljik söylem, aslında değişen kent hayatının hızına, birbirinden uzaklaşan çok katlı yapılaşmalara, akrabalık ve mahalle bağlarının geri döndürülemez biçimde çözülmesine yönelik bir ağıttır. Modern insanın kendi iç dünyasını onarmasını sağlayacak, hayatın bitmek bilmez stresine karşı ona varoluşsal bir nefes olacak dini ritüeller , dinlence ve eğlence sektörüne (turizme) hızla entegre edilerek tüketim kültürünün pazar payı haline getirilmektedir.

7.1. Turizm Sektörü ve "Bayram Tatili" Olgusu

İstatistikler, medya söylemleri ve turizm verileri bu sekülerleşmeyi ve yabancılaşmayı net bir şekilde doğrulamaktadır. Dini gerekçelerle kutlanan Kurban Bayramı tatillerinin, hafta sonları veya idari izinlerle birleştirilerek 9 güne kadar uzaması, Türkiye'de ve birçok İslam ülkesinde turizm sektöründe "yüksek sezon" (peak season) beklentisi yaratmakta ve rezervasyon patlamalarına yol açmaktadır. Hatta sadece İslam coğrafyasında değil, globalleşen turizm pazarında bu tatiller dikkatle takip edilmektedir. Örneğin, Kurban Bayramı'nın Avrupalı Hristiyanların dini bayramı olan Pfingsten ile takvimsel olarak birleştiği dönemlerde, Antalya gibi turizm merkezlerindeki otellerin, Avrupa'daki Türk diasporasının da yoğun talebiyle %100 doluluğa ulaşması , devasa bir zihniyet değişiminin ispatıdır.
Dindar veya seküler fark etmeksizin geniş kitleler, bayram günlerini akraba ziyareti, ibadet alanı veya yoksulu gözetme mesaisi olarak değil, "resort otellerde, her şey dahil sistemlerde dinlenme", deniz kenarında stres atma ve "kendini ödüllendirme" aracı olarak görmektedir. Birey, kurban ibadetini ilgili vakfa/derneğe banka aplikasyonu üzerinden havale edip dini yükümlülüğünü (veya suçluluk duygusunu) savuşturduktan hemen sonra bavulunu toplayıp tatil beldesine gitmektedir. Böylece, ibadetin gerektirdiği bedensel, fiziksel ve yorucu duygusal sorumluluktan (kan görmek, et dağıtmak, akraba ağırlamak) tamamen azat olarak, tüketim kültürünün kendisine vadettiği hedonist ve konforlu dinlenceye tereddütsüz teslim olmaktadır.

7.2. Tüketim Kültürü, Meta-Din ve Kırmızı Et Ekonomisi

Tüketim kültürü sadece turizm üzerinden değil, dini ekonomik pazarın bizzat kendisini dönüştürerek "İslami ürün ve hizmetlerin de üretildiği ve tüketildiği yeni bir pazar" yaratarak inancı tüketimin bir alt nesnesi haline getirmiştir. Bayram sadece bir inanç ve Allah'a yakınlaşma çabası olmaktan çıkmış; makroekonomik istatistiklerde izlenen bir tüketim çılgınlığına dönüşmüştür.
Kurban Bayramı'nın denk geldiği Hicri 12. ay ve hemen öncesi, canlı hayvan talebinin astronomik boyutlara ulaşması, kurbanlık hayvan pazarlarındaki arz/talep dengelerine dayalı kırmızı et spekülasyonları, besicilerin hayvanlarını piyasaya sürmeden bekleterek fiyatları manipüle etme çabaları , meselenin tamamen

rasyonel bir piyasa ekonomisi dinamiğiyle işlediğini gösterir. İbadet, sivil toplum kuruluşlarının uluslararası reklam bütçeleri, PR kampanyaları ve "kim daha ucuza hisse satacak" rekabeti ile devasa bir kapitalist döngü ve hizmet/ürün pazarı halini almıştır. Dinin kendisi, kapitalizmin rekabetçi piyasa normlarına (maliyet, hız, şeffaflık, müşteri/bağışçı memnuniyeti) boyun eğmiştir.

Değişken / Konsept	Teolojik / Geleneksel Bayram Algısı	Seküler / Modern Tüketim Algısı (Tatil)
Zamanın Niteliği	Kutsal Zaman (İbadet, dua, tefekkür)	Boş Zaman (Dinlenme, deşarj olma, eğlence)
Odak Noktası	Cemaat, Akraba, Komşu, Toplum	Birey, Çekirdek Aile, Kişisel Konfor
Temel Eylem	Kurban Kesimi, İkram, Ziyaret	Otel Rezervasyonu, Seyahat, Tüketim
Sosyolojik Netice	Sosyal Sermaye Artışı, Kuşaklararası Aktarım	Gelenekten Kopuş, Bireyselleşme, Yabancılaşma

8. Teolojik Özeleştiri: İbadetin Özünden Uzaklaşma ve "Sosyal Yardım" Paradoksu

Kurban ibadetinin bu denli derinlikli bir kurumsal ve sosyo-psikolojik dönüşüme uğraması, salt akademik sosyolojik bir tespitin ötesinde, İslami teoloji çevrelerinde, fetva kurullarında ve muhafazakâr entelektüel düzlemde ciddi teolojik tartışmalara, endişelere ve özeleştirilere neden olmaktadır. Sorunun kalbinde yatan ana çatışma, kurban eyleminin ontolojik olarak bir "kan akıtma, Allah'a adanmışlık ibadeti" mi yoksa niceliksel bir "sosyal yardımlaşma ve et dağıtım faaliyeti" mi olduğu ayrımıdır. Teolojik normlara ve klasik fıkıh alimlerine göre kurban ibadeti, salt fakirlere et dağıtmak, onların protein ihtiyacını karşılamak için değil, öncelikle Allah'ın emrettiği ve Hz. Peygamber'in uyguladığı (taabbudî) bir kulluk eylemi olduğu için kesilir. Kurban ibadetinin şükür ve fedakarlık boyutu , kanın akıtılması ve o canın Allah yolunda feda edilmesi eyleminin bizatihi kendisindedir. Fakirlere et dağıtılması, bu eylemin olmazsa olmaz zorunlu şartı değil, ahlaki, tavsiye edilen ve elbette çok önemli sosyal bir neticesidir (faziletidir). Nitekim kişi kestiği hayvanın etinin tamamını kendi ailesine yedirse, hiç dağıtmasa dahi ibadet fıkhî olarak ifa edilmiş sayılır.

Ancak STK ve derneklerin başını çektiği, medya kanallarıyla desteklenen yoğun yardım kampanyalarında kurban olgusu öylesine güçlü, öylesine baskın bir "yoksulu doyurma ve yetimi sevindirme" temasına büründürülmüştür ki, modern kentli Müslümanın algısında Kurban ibadeti ile sıradan bir "sadaka" (maddi gıda yardımı) arasındaki ince teolojik çizgi tamamen kaybolmuştur. Birey, kestiği kurbanı "Allah'a adanmış bir can bedeli" olarak değil, "yoksula verilen bir et kolisi" olarak algılamaya başlamıştır.

Geleneksel ulema ve muhafazakâr düşünürler, kurbanı sadece rasyonel bir "yardım kuruluşu faaliyetine" indirgemenin, İslam'ın en temel şeâirinden (sembollerinden) olan bu ibadetin metafiziksel ve aşkın ruhunu yok ettiğini yüksek sesle savunmaktadır. Eğer bu ibadetteki temel ve yegane amaç sadece aç yoksulu doyurmak olsaydı, İslam dini canlı bir hayvanın zahmetle alınmasını, kanının akıtılmasını ve canının alınmasını şart koşmaz, doğrudan maddi nakit transferini (zekat/sadaka gibi) emrederdi. Kurban edilecek hayvanın kul için bir "bedel" olması,

kulu Allah'a adım adım yaklaştıran (kurbiyet) ontolojik bir vasıta olması gerçeği, modern yardım kampanyalarının "1 Kurban Hisse Bedeli = X Lira, Yüzleri Güldür" şeklindeki, duygusallığa hitap eden ama özünde ticari formattaki reklam afişleri arasında hızla buharlaşmaktadır.

9. Sonuç ve Değerlendirme

Tarihsel kökleri insanlığın varoluşuna dek uzanan kurban ibadetinin, modernleşme, metropolleşme ve sekülerleşme ekseninde günümüzde geçirdiği sarsıcı sosyo-psikolojik dönüşüm, genel olarak din olgusunun, günümüzün rasyonel, kapitalist ve teknolojik dünyasına nasıl entegre (ve çoğu zaman nasıl asimile) olduğuna dair son derece net ve çarpıcı bir projeksiyon sunmaktadır.
Araştırma bulguları göstermektedir ki, şehirlerin dayattığı fiziki kısıtlamalar, biyopolitik denetim mekanizmaları ve hijyen kuralları , kurban pratiğini organik, kanlı ve toplumsal bir ritüel olmaktan çıkarıp profesyonellerce, görünmez alanlarda yönetilen rasyonel bir mezbaha ve et tedarik işlemine dönüştürmüştür. Fıkıh kurallarının sunduğu esneklikle kurumsallaşan "vekâletle kurban" sistemi, Diyanet, vakıflar ve küresel STK'lar üzerinden yürütülen devasa bir dış kaynak kullanımı (outsourcing) operasyonuna evrilmiştir. Bu süreç, bir yandan dünyanın en yoksul bölgelerine ulaşan muazzam ve övgüye değer bir küresel insani yardım ağı yaratmış olsa da; madalyonun diğer yüzünde bireyin ibadetle olan bedensel temasını koparmış, dini şuuru bir banka havalesine indirgemiştir.
En dramatik değişim ise insan psikolojisinde yaşanmıştır. Kurban edilecek hayvanın gözden kaybolması ve "kaybolan gönderge"ye (absent referent) dönüşmesi , bireyin Burkert ve Daryal'ın teorilerinde işaret edilen o sarsıcı ölüm gerçeğiyle, kendi içindeki şiddet dürtüsüyle ve evrensel fedakarlık kavramıyla yüzleşmesini engellemiştir. Birey, ölüm ve kan gerçekliğine radikal bir şekilde yabancılaşarak steril, sıkılgan ve konforlu bir dindarlık alanı inşa etmiştir. Aynı zamanda, komşuluk ilişkilerini besleyen yüz yüze dayanışma , yerini soyut bir uluslararası yardımseverliğe bırakırken; bayramın kendisi kutsal bir zaman dilimi olmaktan çıkarak, turizm sektörünün ve seküler tatil anlayışının kârlı bir tüketim nesnesine dönüşmüştür.
Nihai olarak, kurban ibadetinin kurumsallaşarak görünürlüğünü tamamen yitirmesi, modern Müslümanın dindarlık pratiğinde faydacılığın, konfor arayışının ve kapitalist rasyonalitenin, kadim teolojik geleneklere nasıl sessizce galip geldiğinin en açık göstergesidir. İbadetin biçimsel geçerliliği, fıkhî şartlara harfiyen uyularak kurumlar aracılığıyla kusursuzca sağlanmaya devam etse de; eylemin bizzat bireyin ruhunda yaratması gereken sarsıcı dönüşüm, terbiye, toplumsal hafızada bıraktığı kalıcı birleştirici iz ve ilahi olana duyulan o varoluşsal teslimiyet hissi, modernitenin hızına, hijyen takıntısına ve küresel tüketim kültürüne yavaş yavaş kurban edilmektedir. Kurbanın geçirdiği bu yapısal dönüşüm, basitçe uygulanış şekli değişen bir ritüelin evrimi değil, modern inanan bireyin dünyayla, tabiatla, ahlakla ve "kutsal" ile kurduğu ontolojik ilişkinin baştan aşağı yeniden, seküler parametrelerle tanımlanmasıdır.

Alıntılanan çalışmalar

1. Milel ve Nihal » Makale » Belgesel Hipotez'e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel/article/639982 2. kutsal ve kutsalla iletişimin bir unsuru olarak kurban (sinemilli aleviler örneği -

DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1938349 3. Gülüşüne Kurban | Yetim Vakfı, https://yetimvakfi.org.tr/gulusune-kurban-sss 4. Vekaletle Kurbanın Önemi - Zafer Terkesli - Post Gazetesi, https://www.postgazetesi.ch/vekaletle-kurbanin-onemi-516yy.htm 5. İSLÂM İBADETLER FIKHINDA HAYVANLARIN YAŞAMA HAKLARI BAĞLAMINDA KURBAN İBADETİ* - DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2572929 6. Vekâletle Kurban İbadeti - DUHA, https://duha.global/vekaletle-kurban-ibadeti/ 7. Hakemli Araştırma Makalesi | Peer-reviewed Research ... - DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2110991 8. VEKÂLETLE KURBAN - Konya Müftülüğü - Diyanet, https://konya.diyanet.gov.tr/halkapinar/Sayfalar/contentdetail.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&contentid=82 9. Kurban Bayramı'nın Kültürel ve Sosyal Boyutları Gelenekler, Ritüeller ve Değerler - Demir Sağlık, https://www.demirsaglik.com.tr/blog/yasam/kurban-bayraminin-kulturel-ve-sosyal-boyutlari-gelenekler-ritueller-ve-degerler 10. Kurban, kulu Allah'a yaklaştıran bir ibadettir - [İLKHA] İlke Haber Ajansı, https://ilkha.com/gundem/kurban-kulu-allah-a-yaklastiran-bir-ibadettir-130063 11. Kurbanlık Hayvan Seçimi, Kesim ve Hijyeni - DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/173212 12. İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi » Makale » Kurbanlık Hayvan Seçimi, Kesim ve Hijyeni - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuvfd/article/195568 13. ALMANYA'DA TÜRKLERE AİT DİNİ - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188699 14. Kurban İbadeti ve Vekaleten Kurban Kesmenin Önemi - DITIB, https://www.ditib.de/detail_predigt2.php?id=200&lang=en 15. Kurban İbâdeti ve Sosyal Yardımlar | İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi, https://www.ismailaga.org.tr/kurban-ibadeti-ve-sosyal-yardimlar 16. Kurban | Sadece İnsan Uluslararası Yardım Derneği, https://sadeceinsan.org.tr/kurban 17. Kurban İbadetinin Toplumsal Boyutu - Vuslat Derneği, https://www.vuslat.org.tr/kurban-ibadetinin-toplumsal-boyutu 18. Vekaletle kurban kesilebilir mi? FETVA Kişi kendi kurbanını kesebiliyorsa faziletli olan bunu bizzat kendisinin yapma - FETVAHANE, https://fetvahane.org.tr/wp-content/uploads/2025/05/14-Vekaletle-Kurban-Nasil-Kesilir1.pdf 19. VEKALETLE KURBAN - Uşak Müftülüğü, https://usak.diyanet.gov.tr/banaz/sayfalar/contentdetail.aspx?ContentId=1194&MenuCategory=Kurumsal 20. Vekâletle Kurban Kesimi Nasıl Olur? | Duha, https://duha.global/vekaletle-kurban-kesimi-nasil-olur/ 21. Kurban İbadetinin Sosyolojik ve Psikolojik Faydaları, https://kurbankvs.com/blog/kurban-1/kurban-ibadetinin-sosyolojik-ve-psikolojik-faydalar-14 22. Turkey - Global Outsourcing Talent Index - Ataraxis, https://ataraxismgmt.com/global-outsourcing-talent-index/turkey/ 23. Ali KURBAN personal appointments - Find and update company information - GOV.UK, https://find-and-update.company-information.service.gov.uk/officers/WarRrKQ9rwT47Xfy1iEIov2IZCg/appointments 24. By Daniel Petrick Tradition Gives Way to Modernity on Kurban Bajram, http://www.columbia.edu/cu/creative/epub/harriman/2020/spring/letter_from_prizren_kosovo_tradition_gives_way_to_modernity_on_kurban_bajram.pdf 25. The Dominance of Christian Charities in US Refugee Resettlement, https://refugeeresearchonline.org/the-dominance-of-christian-charities-in-us-refugee-resettlement/ 26. Full article: Self-Defense Militias, Death Squads, and State Outsourcing of Violence in India and Turkey - Taylor & Francis,

https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01402390.2016.1202822 27. Mezhep Farklılıklarının Evli Çiftlerin İlişkileri Üzerindeki Etkileri - DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3700272 28. Modernleşme kurban olgusunu gözlerden uzaklaştırmanın yollarını arar... - HAKSÖZ HABER, https://www.haksozhaber.net/modernlesme-kurban-olgusunu-gozlerden-uzaklastirmanin-yollarini-arar-164356h.htm 29. Türkiye, “Demokratik Almanya” olur mu? - Serbestiyet, https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/turkiye-demokratik-almanya-olur-mu-240963/ 30. Zeynep ZAFER ESENYEL Kayıp Göndergeler ve Dişil Eşitsizlikler: Etin Cinsel Politikasını Düşünmek Absent Referents and F - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1284321 31. What It Means To Be Human, Historical Reflections 1791 to the Present - ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/233996888_What_It_Means_To_Be_Human_Historical_Reflections_1791_to_the_Present 32. Yabancılaşma ve Özsaygı: Çoğulcu Eleştiriler Üzerinden Bir Değerlendirme - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157268 33. Kurban Bayramı İbadeti: İstanbul'da Bir Saha Çalışması Örneği - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1098657 34. Journal of Analytic Divinity - DergiPark, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1763706 35. ISBD view for: Kurban kesmenin psikolojik temelleri, https://library.neu.edu.tr/cgi-bin/koha/opac-ISBDdetail.pl?biblionumber=305883 36. Kurban Kesmenin Psikolojik ve Metafizik Temelleri - Kitapyurdu.com, https://www.kitapyurdu.com/kitap/kurban-kesmenin-psikolojik-ve-metafizik-temelleri/140036.html 37. Kurban Kesmenin Psikolojik ve Metafizik Temelleri - Ali Murat Daryal - AbeBooks, https://www.abebooks.com/9789755482385/Kurban-Kesmenin-Psikolojik-Metafizik-Temelleri-9755482385/plp 38. Kurban Kesmenin Psikolojik Ve Metafizik Temelleri-Ali Murat Daryal - Hepsiburada, https://www.hepsiburada.com/kurban-kesmenin-psikolojik-ve-metafizik-temelleri-ali-murat-daryal-pm-kifav82385 39. İbadet, Ritüel ve Kurban - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/267121 40. İDEOLOJİK TEOLOJİ AÇISINDAN KURBANIN SEMBOLİK DEĞERİ - Semantic Scholar, https://pdfs.semanticscholar.org/0b0b/54d48113af64d16cea9e41b5b0cb92b5a735.pdf 41. ESKI ESERLER, http://www.eskieserler.net/fetvadetayi.php?id=1412 42. Üney: Kurban Bayramı tatil değil, ibadet ve yakınlaşma zamanıdır - [İLKHA] İlke Haber Ajansı, https://ilkha.com/guncel/uney-kurban-bayrami-tatil-degil-ibadet-ve-yakinlasma-zamanidir-458822 43. ABDAL TOPLULUKLARDA RİTÜEL OLARAK KURBANIN TOPLUMSAL İŞLEVİ - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4866353 44. Kurban Bayramı modern insana nefes oluyor! | ÜHA - Üsküdar Haber Ajansı, https://uha.com.tr/kurban-bayrami-modern-insana-nefes-oluyor 45. Prof. Dr. Nevzat Tarhan: Bayramlar üç kavramı hissettiriyor; Sev, değer ver ve paylaş - Üsküdar Üniversitesi, https://uskudar.edu.tr/haber/prof-dr-nevzat-tarhan-bayramlar-uc-kavrami-hissettiriyor-sev-deger-ver-ve-paylas/4257 46. Türkiye'de Gençlerin Dini Bayram Algısı Araştırması - İstanbul Aydın Üniversitesi, https://www.aydin.edu.tr/tr-tr/arastirma/arastirmamerkezleri/tarmer/PublishingImages/Pages/yayinlar/T%C3%9CRK%C4%B0YE%27DE%20GEN%C3%87LER%C4%B0N%20D%C3%8EN%C3%8E%20BAYRAM%20ALGISI%20ARA%C5%9ETIRMASI%20-%20TARMER%20-%201.%20Bask%C4%B1%202015.pdf 47. Avrupalılar geliyor! Kurban ve Pfingsten bayramları birleşti: Erken davranın - Gezelim, https://www.gezelim.com/avrupalilar-geliyor-kurban-ve-pfingsten-bayramlari-birlesti-erken-davranin-115619.html 48. Amerika'da kurban bayramını tatil eden ülke dikkat çekti - Sözcü Gazetesi, https://www.sozcu.com.tr/amerika-da-

kurban-bayramini-tatil-eden-ulke-dikkat-cekti-p181270 49. Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Dindar Tüketim Kültürü - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/447700 50. YENİ MUHAFAZAKÂR GENÇLİĞİN TÜKETİM ALIŞKANLIKLARI1 - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1080439 51. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ VE TÜKETİM BAĞLAMINDA“ÖRNEK AİLE” FİLMİNİN BİR ANALİZİ - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/399695 52. KURBAN BAYRAMININ KIRMIZI ET FİYATLARINA ETKİSİ1 2 - DergiPark, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1638953